

КӨЧМӨНДӨР ОЮНУНУН ФИЛИСОФИЯЛЫК ТАРЫХЫЙ МААНИСИ
ФИЛОСОФИЧЕСКИЙ ЗНАНИЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИГРЫ КОЧЕВНИКИ
PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE AND THE HISTORY OF GAME DEVELOPMENT
NOMADS

Мойдунов Т. – п.и.к., ЖАМУнун профессору

Аннотация: *Актуалдуулугу: Суверенитеттүү Кыргыз Республикасында кыргыз элинин элдик оюндары жана улуттук спорттук оюндардын түрлөрү жаралуусу боюнча жаңы доор баиталды.*

Борбордук Азия өлкөлөрүндө улуттук спорттук жана элдик кыймылдуу оюндарынын коларити кеңири жайылтуу жана спорттук практикада колдонуу.

Көчмөндөр оюнунун актуалдуулугу элдик оюндарды жана спорттун түрлөрүн илимий изилдөө иштеринин негизинде жаштарга келечке тарбиялоо усулдарынын каражаттарын жогорулатуу ошондой эле кыргыз элин дүйнөгө таанытуу.

Аннотация: *Актуальность темы: В условиях суверенитета Кыргызской Республики подвижные игры, народные игры и национальные виды спорта получили свое второе дыхание, и поэтому наблюдается более широкое использование их в физкультурно - спортивной практике.*

Очень актуальным являются также научные исследование различных вопросов национального вида спорта и использование народных средств и методов в совершенствовании воспитания молодого подрастающего поколения. Проведение «Игры Кочевников» особый импульс дает для нашей страны и стран Центральной Азии проведение «Игр кочевников» в распространение и популяризации национальных игр и видов спорта. С другой стороны эти игры принесли стране большую известность, подняли авторитет Кыргызской Республики в мировой арене.

Annotation: *Actuality of the theme: In the conditions of the sovereignty of the Kyrgyz Republic, mobile games, folk games and national sports got their second wind, and therefore there is a wider use of them in physical culture and sports practice.*

Very relevant is also the study of various sports and the use of folk remedies and methods in improving the upbringing of the younger generation. Holding the "Nomadic Games" gives special impulse for our country and the countries of Central Asia the holding of the "Nomadic Games" in the dissemination and popularization of sports games and sports. On the other hand, these games have brought the country great fame, raised the authority of the Kyrgyz Republic in the world arena.

Ачык сөздөр: *Даекчи, саяпкер, сынчы, чертмекчи, ордо,мыкчыгер, кантек, теке чабыш, кандагай, танаба.*

Ключевые слова: *Судья, тренер, лошадей, всяко профессиональный ценитель лошадей, мастер игры ордо, мастер технар, клюшка, брюки, волос или нитка.*

Key word: *Judge, horse trainer, any professional horse connoisseur, master of the Ordo game, master technician, stick, trousers, hair or thread.*

Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары Кыргызстанда экинчи ирет өтүп жатат. Биринчиси 2014-жылы сентябрь айында, ал эми 2016-жылы 9-14-сентябрда Чолпон-Ата шаарында өткөрүлдү.

Президентибиз Алмазбек Шаршенович Атамбайев көчмөндөр оюнуну жогорку деңгээлде уюштуруп өткөрүүгө демилге көтөрүп ошол эле деңгээлде кыргыз элин дүйнөгө тааныта алды.

Байыркы көчмөн кыргыздардын жашоо шарттарында, турмуш-тиричилигинде жаштайынан ат үстүндөгү ойундарды ойношуп найза, кылыч ойношуп, жаа тартышып, жамбы атышып, улак тартышып улуттук кыймылдуу оюндар менен машыгып келишкен.

“Манас” эпосундагы эчен баатырлар көчмөн кыргыз элдеринин эрдиктерини, атагыны чыгарып ата-бабаларыбыздын руху колдоп келген.

Негизинен көчмөн элдеринен өткөрүлүп келаткан оюндары “Манас” эпосунун жаралган оюндарынын негизинде жүргүзүлүүдө.

Кыргыздардын көчмөндөр оюнуна келип катышкан жалпы баардык улуттардын өкүлдөрүнө, маалымат кызматчыларына, спортчуларына олимпиядалык ийгиликтерди жаратууга ыраазычылык менен тилектештигибизди айтабыз.

Орто кылымдар учурунда “Манас эпосундагы” кыргыз элинин элдик оюндары, дене көнүгүүлөрү, традициялык абалда эл арасында коомчулук арасында элдердин талабын, кызыкчылыктарын кандырып келгендиги чоң маанини ээлеп, жаштарды тарбиялоодогу эң негизги каражат катарындагы көчмөн элдеринин улуттук оюндары дене тарбия процесси өнүктүрүү келген.

Кыргыз элдеринин пробалык тарбия берүүдө улуттук оюндар маанилүү орундарды ээлеп, акыл тарбиясы, дене тарбиясы, эмгек тарбиясы, патриоттук, интерференциалдык, эстетикалык, экономикалык өнүгүүгө жакшы тарбия бере алган.

Теманын актуалдуулугу: Эгемендүү кыргыз элинде кыймылдуу оюндар жана улуттук оюндардын түрлөрү өзүнүн экинчи “дыханиедин ачты” – деп айтсак болот. Азыркы учурда физкультура, спорт актуалдуу проблеманы козгоп, окуу – тарбия иштерини, спорттук машыгуу процессини, илимий изилдөө иштеринде улуттук оюндарды уюштуруу усулдарын бекемдеп, бышыктуу каражаттарын өнүктүрүү. Илим изилдөө иштеринин тарыхы: Байыркы заманда баштап колдонулуп келген улуттук оюндардын философиялык, тарбиялык маанисин жогорулатуу, бетин ачуу жана аларды терең изилдеп чыгуу эң башкы максат болуп саналат.

Азыркы учурда кыймылдуу оюндардын жана спорттук оюндардын тарбичылык ролун мүмкүн болушунча изилдеп чыгуу эң бир актуалдуу проблемалардын бири болуп эсептелет.

Новизна тема – Академиктердин, илимий кызматкерлердин жыйнактарын, корутундуларын, адабий булактарын терең изилдеп чыгуу жана иш тажрыйбаларында колдонуу. Традициялык элдик оюндардын эрежелерин эл арасында чагылдыруу, улуттук оюндардын жарчыларын атайын кесиптик адистерди көбөйтүп даярдоо. Коомдун талабына жараша тарбиялоо процессини жогорку гармониялык руханий байлыгы кенен эстетикалык акылдуулукка, эмгекке нравалык сапаттуулукка, түптөлүп калыптануусуна тарбиялоо.

Практикалык мааниде: Жалпыга белгилүү улуттук оюндар жаштарды көрөгөчтүүлүккө, тарбиялык иштерди жаштар арасында жүргүзө билүү. Атайын адабияттарды колдоно билүүгө, илимий изилдөөгө, корутундулоого жана чечимди туура чыгарууга уйрөнүү. Жыйынтыгында изилдөө иштерини практикада колдоно билүүгө, теориялык жана практикалык сабактарга маанилүү сабактарын өтө билүүгө даярдоо.

Жогорудагы аткарылган көп тармактуу тарыхый проблемалар “көчмөндөр оюнунун” уюштурууда колдонулуп, өзүнүн тарыхый философиялык маанисин көрсөтө алды.

Байыркы жана орто түрк этномаданиятынын, илим билиминин жана педагогикалык ойлорунун өнүгүү тенденциясынын өзгөчөлүгү улутка чейинки этникалык топтук мүнөзгө жана жашоо ордунун белгилүү бир территориялык туруктуулукта сакталбагандыгы салттуулугуна негизделген. Орто Азиялык, ирандык жана арабдык материалдык жана руханий маданияттардагы интеграциялык процесстерден улам исламдык маданияттын синкреттик түрү келип чыккандыгы маанилүү болгон.

IX-X к.к. аль-Фараби, Жайсаң ырчы, XI к. Йусуф Баласагуни, Махмуд Кашкари, Коркут-Ата, “Огуз-наме”, андан кийин XII к.к. жашап чыгармаларын жараткан Ходжа

Ахмад Ясави менен Адиб Ахмад Югнаки, XII-XIII к.к. Кет Бука, XIV-XV к.к. Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Кутб Хорезми жана Асан Кайгы, XV-XVI к.к. Алишер Навои жана Бабур өңдүү орток түрк позициясынын өкүлдөрү жашап, чыгармаларын жараткан заманда кыргыздар, жалпы эле кыргыз эли жана уруулары каерде жашаган, аты аталган акындардын кыргыздарга канчалык тиешеси бар деген маселелерди тактап алуу маанилүү болуп саналат. Кыргыздардын байыркы жердеген жери Энесайда, Алтайда, Саян жана Көгмөн тоолорунда жүрүшкөнбү же Жети-Суу, Түркүстан жана Мавераннахрды да жердеп калган беле?

Анткени, тарыхый маалыматтар боюнча аты аталган элдик төкмөлөр да, сарайдык жазгыч акындар да негизинен азыркы Орто Азиянын (Мавераннахр, Түркүстан, Жети-Суу) жана Казакстандын (Алтын Ордо) территорияларында жашап өтүшкөн.

Байыркы жана орто кылымдык түрк уруулары, анын ичинде кыргыз уруулары кайсы динди тутушкан, жалпы дин болгонбу, же ар бир этникалык топтун өзүнүн дини болгонбу, буга уруулардын географиялык абалынын канчалык тиешеси болгон деген суроолорго жооп табуу зарылдыгы келип чыгат. Диний ишеним инсандын рухий өнүгүүсүн калыптандыруудагы эң маанилүү фактор болуп келген. Адамдын курчап турган чөйрөгө, табиятка жан-жаныбарларга жана адамдарга болгон сүйүүсү болмоюнча ишеним да, дин да болбойт.

Белгилүү кыргыз философу А.И. Исмаиловдун пикиринче кыргыздар тарых алдындагы (жапайчылык) мезгилинде дээрлик Азияда, кытайлар менен коңшу жашаган болуу керек. Алардын жарым жартысы Сибирде, Монголияда болуп, жартысы Алатоого келишкен деген божомол бар. Кыргыз эли - жалпы адамзаттын бир бөлүгү. Анын тарыхы жалпы адамзаттын тарыхынан айрылгыс, ажырагыс.

Кыргыз элинин калыптануу процессинде IX-X к.к. энесайлык кыргыздардын Тянь-Шанга массалык көчүүлөрү үзгүлтүксүз жүрүп отурган. Батыш түрк каганатында, түргөшпөрдө, өзгөчө VIII-X к.к. карлуктардын мамлекетинде кыргыз урууларын феодалдык өнүгүү жолуна тартуу процесси жүрөт. Бул процесс тянь-шандык кыргыздарга караганда бир топ жогору деңгээлдеги коомдук мамилелерге ээ. Энесайдан келген кыргыздардын көчүп келүүсү менен күчөгөн.

Кыргыздардын байыркы топтору, алардын негизги этникалык уюткусу Энесайдын бассейнинде жергиликтүү динлиндик уруулар мене борбордук азиялык гундардын узак мезгилди камтыган өз ара аралашып отуруусунан улам түпөлгөн. Энесайда кыргыз урууларынын өнүгүү процесси кийинчерээк таптык коомдун келип чыгуу доорунда өзүнүн мамлекетин түзүүгө жана байыркы түрк тилиндеги энесайлык руникалык жазуулардын жаралышына негиз түзгөн. Энесайлык кыргыздар өздөрүнүн малекетинин баштапкы ээлеген ордун бир топ кеңейтишкен, согуштук жүрүшпөрдүн мезгилинде алардын бир бөлүгү Тянь-Шанга андагы кыргыздардын чыңдалышына түрткү болгон.

Л.Н. Бернштамдын пикиринче Орто Азияда көчмөн уруулар менен отурукташкан элдердин ортосундагы өз ара аралашып кетүү процессинин натыйжасында түрк уруулары этногенездик жактан жеңүүчү болуп чыгышкан жана жергиликтүү чыгыш ирандык урууларды ассимиляциялоо же сүрүп чыгаруу болуп өткөн. Тянь-Шанда түрдүү түрк урууларынын жана элдеринин арасынан акырында жеңүүчү болуп кыргыздар чыккан. Кыргыздардын биринчи жолу Тянь-Шанда болусун б.з.ч. 49-47 ж.ж. Чжи Чжи Шаньюй баштаган гундардын кошундарынын Тянь-Шанга бастырып кирүүсү жана алардын бир бөлүгүнүн Талас өрөөнүндө калып калуусу менен байланыштырууга болот.

Л.Н. Бернштамдын башка бир эмгегинде да ушул тыянагы бекемделет. Андагы маалыматтар боюнча: “Тянь-Шань мына он беш жүз жылдан бери Енисейлик конокторду кабыл алып келди. Он беш жүз жылдан ашык мезгил ичи кудуреттүү Энесай дарыясынын жээктеринен ак мөңгүлүү тоолордун этегине кыргыздар өздөрү ачкан өлкөгө акырындык менен, бирок токтолбой агылып келип жатты.

Ушул жүз жылдыктар кыргыздардын алгачкы улуу көчүү доору эле. Бул улуукөчүүнүн демилгечиси гундардын ханы Чжи Чжи Кытайдын алтын-күмүшүнө,

жылтыраган чүпүрөк-чапырагына алданып анын кызматын кылып, камчысын чаппай, өзүнүн эркиндигин сатпаган урууларды топтогондо, кыргыздар биринчилерден болуп ага кошулан. Батышка жүрүш Алтай менен Чыгыш Казакстан аркылуу өтүп, Талас дарыясынын түндүк жагынан Тянь-Шанда токтогон. Ошентип кыргыздын уруулары Енисейден Тянь-Шанга орун которуштуруунун эң алгачкы мезгили биздин заманга чейинки доордун 49-47 ж.ж. болуп саналат. Мында алгач көчүп келген кыргыз урууларынын ээлеген мейкиндиги азыркы Талас, Ыссык-Көл аймактары болгон.

Байыркы жана орто түрк доорундагы кыргыздар өз мезгилинин заманбап куралына ээ болуу менен согушта күч-кубаттуу келишкен, алардын кылычы кериктин терисинен жасалган калканды чаап түшүргөн. Кыргыздар бала кезинен куралды мыктап күтүүнү, согушта өзүнүн туруктуулугун жана чечкиндүүлүгүн көрсөтүп, өтө чеберчилик менен согуштук куралды пайдалана билүүгө үйрөнүшкөн. Аларды курал менен эң мыкты согуша билүүгө гана эмес, эл жерин коргоого дайым даяр турган жоокердик духка да даярдашкан. Согуш мезгилинде коркоктук кылган жоокер эң жогорку жазага кириптер болгон.

Кыргыздарда өзүнүн уруусуна бекемдиги эң башкы сапаттардын бири болгон. Байыркы таштагы жазуулардан төмөнкүдөй саптарды окуйбуз: “Бөрү башына иш түшкөндө өзүнүн кичине бөрүлөрүн таштап кетет, ал эми барс эч качан таштабайт”.

Барс күч-кубат менен берилгендиктин символу катары кыргыз урууларынын башчыларынын атына ыйгарылган. Кыргыз жоокери урушкан качса, башы кесилген, милдетин албаган элчинин көргөн күнү да ушундай болгон. Бул жол башчынын эмес, элдин талабынан келип чыккан. Саткындын жазасы өлүм делген. Коркоктук элдешсиз жазаланган. Кыргыздын туусун өйдөлөй бекем туткан, чачылган урууларды бооруна бекем кысып бириктирген Яглакар-хан (Жааганкар-кан) болгон. Аты атап тургандай Яглагар-хандын бороон-чапкынына, күргүшгөй урган мөндүрүнө туруштук бере албаган Борбор Азия урууларынын каганына ал зордук сөзүн айтат: “Сенин күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордоңду алам, анын алдына атымды байлап, туумду саям. Эгерде согушам десең токтобой кел, болбосо тез жоголгун”. Кыргыздын ханынын эскертүү буйругун эрөөн албаган уйгур каганынын көрөөр күнү, ичер суусу түгөнүп, бу замандын тогузунчу жүз жылдыгынын кыркынчы жылы жан таслим болуп, эли түшпүк-батыш ылдыйлай сүрүлүптөзгөн. Бул кез кыргыздын алчы таасы тик турган заманы катары аңыз кеп алган. Кыргыздын өкүмдүгү Энесайдын көз жетпеген жайыттарынан, Саян-Алтай бел-белестерине, моңгол жеринин тоо түздөрүнө, Жети-Суу, Теңир-Тоого жеткен. “Кул феодалдык доор – варварчылыктын анабашы, таптык коомдордун кыргыздардагы башталмасы. Кыргыз турмушунда бул мезгилде жаңы көрүнүш пайда болот. Ал улустар жана хандардын, бектердин анын үстүнөн болгон бийлиги. Хан, бектердин пайда болушу менен аксакалдардын бийлиги алсырай баштайт. Бул мезгил кыргыз турмушундагы феодализм, же айкөл Манастан кийинки учур. Уруктардын, уруулардын кандай өнгөнүн, өскөнүн “Мана” эпосу баяндаса, улустар жөнүндөгү, алардагы уруу уруу болуп алып, туугандар менен туугандардын кырчылдашкан согуштары, кармашуулары тууралуу кабарларды “Семетей”, “Сейтек” баяндайт. “Жаңыл мырзадагы” окуялар дагы бул тууралуу көп ойлорго көмөк болот”.

Кыргыздар байыркы көчмөн элдеринин жашоо шартында көнүшүп, жаштайынан ат үстүндөгү оюндарды ойношуп, найза, копё ыргытып, кылыч чабышып, жаа тартышып, жамбы атышып, улак тартышып, ат үстүндөгү оюндарга тынымсыз машыгып, көнүп келишкен. Мисалы: “Манас” эпосундагы Көкөтөйдүн ашындагы: байге, чабыш, атчабыш, эңиш-күрөш, жамбы атмай, эр сайыш сыяктуу оюндар акындар тарабынан кандай сүрөттөлүп айтылып келген. Ошондой эле, “Манас эпосундагы улуу баатырлардын элесине арналган мелдештер, байгелер, жөө жүрүштөр өткөрүлүп келген.

“Манас” эпосундагы жогорудагы баатырдык эпизоттор, сүрөттөлүштөр, өткөрүлгөн мелдештер таасири жашгарды патриоттук сезимге табиялоодогу негизги каражаттары катары колдонулуп келген.

Ат чабыш мезгилиндеги Аккуланын элдердин сүрөттөөсүнүн негизинде жеңип чыгуусу, Жолой баатыр, Алмамбет баатырлардын коштоосунун жардамы менен байгеде жеңип чыкты.

Ошондой эле баатырларга беттешүү: Кайылаш Куялы желмогуздун баласы менен каардуу Сарыбай менен каардуу кармашууда Кайылаш Куялы жеңип, ээрден жыгытат.

Ошондуктан “Манас” эпосундагы кыргыз элинин жаралган оюндары баатырларга эл арасында өткөрүлгөн беттешүүлөрү, жаш муундарды келечекте патриоттук сезимге тарбиялоодо өз элин сүйүүгө, коргоого негизги каражат катарында колдонулуп келген.

Эчен кылымдар бою отурукташкан элдер менен көчмөн калктардын тынчтыкта жанаша жашап саясий-экономикалык, социалдык-маданий өз ара байланышта болуп келгендиги карт тарых барактарынан маалым. Кытай жак көчмөн урууларына мамлекеттик дипломатия жаатында көбүрөөк өрнөк көрсөтүп келсе, маданият багытында кытайлыктар көчмөндөрдөн көп нерсени алышкан. Байыркы жана орто түрк доорунда замандаш жашап өткөн атактуу кытай акындарынын поэзиясынан көчмөн түрк уруулар темасын байма-бай учуратабыз. Муну улуу кытай акыны Бо Цзюйдун көчмөндөрдүн боз үйүнө зор эргүү менен берген эң сонун сүрөттөмөсүнөн байкайбыз. Ушундан улам кытай калкы менен көчмөн түрк уруулары бейкут күндөрү колу-коңшулук мамиледе жанаша жанаша эле келгендигин туябыз.

Боз үй ээсинин үстүндөгү үйүнө өтө аяр мамиле жасап, сактап, өзүнөн кийинки муундарга, өмүр көчүн улантуучу урпактарга ыйык ата-эне белегин калтыруусун ушул кытай акынынын миң жылдан ашуун мезгил мурун жазган. Кытай ханзаадаларынын ак сарайларына көчмөндөрдүн боз үйүн алмашпастыгы акындык эргүүдөн, сонуркоодон жана эркин жашоо-турмушка суктангандыктан гана болбосо керек.

Л.Н. Гумилев боюнча кытай акыны орточо оокаттуу көчмөн жашай алгыдай кадимки турак жайды сүрөттөгөн. Хандын боз үйү болсо Влахерн сарайынын жасалгасын көргөн византиялык императордун сарайында иштеген Менандр Протекторду да таң калтырган. Ал алтын тактысы бар чатырды сүрөттөп жазат. Чатыр ушунчалык жеңил болгондуктан аны бир атка жүктөөгө болот.

“Манас” эпосунун доорунан жаралган кыргыздардын элдик оюндарынын зор философиялык мааниси бар. Коомдук жашоо шартындагы элдердин үрп-адаттары көчмөн элдеринин эң байыркы башчыларынан болуп жашап келишкен.

Ошондуктан ар кандай нравалык өлөн-шөөктөр, мелдештер, баатырлар беттешүүлөрү эл арасындагы акыл-эстүүлүккө, дене-маданияттуулукка, патриоттуулукка, эстетикалык кооздукка, интернационалдуулук экологиялык тазалыкка жаштарды тарбиялап, көк ала-майдан үстүндө майрамдык мелдештерди уюштуруп өткөзүп келишкен.

“Манас” эпосундагы “кыз куумай” оюндары (андагы аттарды тандоо, камчы тандоо, атайын кооздуктагы кийимдерди тандоо) өткөрүлүүчү жайлар эл арасындагы зор философиялык мааниде жүргүзүлгөн.

Ордо оюну илгертен эле “Манас” эпосуна таандык экендиги белгилүү. Ордо оюнунда түспөлү “хитра” 1100-1200 жылдыздарына таандык экендигин Рашид Адиндин жазмасында баяндалган.

Манас кыргыз элине бийлик кылышына миң жылдан ашык өткөнүнү тарыхчылар белгилеп кетти. Демек, “ордо” оюнуну кыргыз элинин саясий аскер маданиятынын бир үлүшү катары бааласа болот. Андыктан анын тарыхына илимий изилдөө зарыл. Биздин маалыматтарга караганда ордо оюнуну аскердик оюнга эле эмес малекеттүүлүгүнүн макеттерин тургандыгы болуп эсептелет жана философиялык мааниге ээ болот.

Тогуз коргоол оюну өз убагында сактар, гунндар, усундар, кыргыздар байыртан ойноп келишкен. Үч миңинчи жылдардагы тарыхка байланышпау болушат. Кыргыздарда тогуз коргоол оюну эң негизги улуттук оюндардын бири болуп эсептелет. Ошондуктан тогуз коргоол оюну аң сезимди өнүктүрүүдөгү эң негизги каражат болуп саналат жана анда тарыхый философиянын мааниси зор экендиги айтылат. Тез ойлонуп, логикалык ой

жүгүртүүгө, эли-жерди башкаруучулукка, экономиканы өнүктүрүүгө, эмгекке тарбиялап, сарсептүүлүккө үйрөтөт.

Оюндун негизги эрежеси жана жазма иштери белгилүү түрколог Д. Алмаши 1903-жылы Венгрия окумуштуусу диаграммасын түзүп берген.

Биринчи чемпионат 1949-жылы башталган. Ошол жылдан бери Кыргыз Республикасынын биринчилиги өткөрүлүүдө. Бул оюнду Кыргызстанда окумуштуулар А. Чылымов, Т. Орозбаков, М. Жаманбаев, А. Иманашев, М. Асаналиевдер жетектешет. Улуттук оюн тогуз коргоол азыркы мезгилде мектеп окуучуларынын программасында, окуу программаларына киргизилген жана окутулуп жатат.

Келечекте жаштарды тарбиялоодо “Манас” эпосунан мурас катары урпактарга калтырылып, керек болсо дүйнөлүк чемпион А. Карпаев “ тогуз коргоол” өңдүү шахматтан кем калышпаган келечекте олимпиада оюндарынын программасына киргизүүгө болорун айтып, эскертип кетти.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999
2. Поэзия народов мира. М., “Детская литература”, 1996
3. Азизбаев С.С., Кулатуу. // Физкультура жана спорт. Энциклопедия. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. 2002. – 100 б.
4. Актан Тыныбек уулу. Кыргызыдын улуттук оюндары // В кн.: Актан. Сост. О.Сооронов – Бишкек: Адабият. – 1991. – С. 189-242.
5. анаркулов Х.Ф. Кыргыз эл оюндары. – Бишкек: Кыргызстан, 1991.-246 б.
6. Айтманбетов Д. Культура киргизов во второй половине XIX - XX века. – Фрунзе: Илим, 1967. – 309 с.
7. Кийзбаев М.С. Улуттук спорт түрлөрүнүн келечеги // В кн.: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Кааба уулу Кожомкула. – Бишкек: КГАФКиС, 2008. – С. 117-123.
8. Элдик педагогикалык ойлордун тенденциясын үйрөнүүдө байыркы жана орто түрк доорундагы кыргыздардын этногенезин тактоонун ролу